

УДК 811.1/.2'373.45'44

ДЖЕРЕЛА І ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ НАЗВ ТВАРИН СІМЕЙСТВА FELIDAE (ЛЕОПАРДА/ГЕПАРДА) В ДАВНІХ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВАХ

Поліщук (Шадчина) Анна Сергіївна

канд. філол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Результат цього дослідження виявився в ідентифікації анатолійської ізоглоси семантичного переходу *Canidae > Felidae*, яка сприяла уточненню шляху адаптації нащадків прасіно-кавказького кореня *bhērcī (~ -ē) 'хижак' в хетській і давньогрецькій мовах. У формуванні назви леопарда (гепарда) в давньогрецькій, латинській і старослов'янській мовах виявлено такі ономазіологічні стратегії, як: вторинне запозичення зоонімів з ІЄ мов, утворення від запозичень похідних назв, розширення семантики питомої лексики. У результаті освоєння запозичень між одиницями номінацій відповідних видів тварин утворилися нові парадигматичні відношення, які мають переважно індивідуальний характер.

Ключові слова: семантична типологія; лексичні запозичення; леопард/гепард; хетська; давньогрецька; латинська; старослов'янська; хаттська; хуррито-урартські мови.

У сучасній компаративістиці набули популярності студії, спрямовані на дослідження типологічних закономірностей на рівні не лише граматики, а й семантики. До таких належать роботи М. Haspelmath (2009), В.Вс. Іванова (2009), Ю.В. Норманської (2005, 2007), Ю.В. Норманської і А.В. Дібо (2010), А.С. Поліщук (Шадчиної) (2015). **Актуальність** вивчення причин та особливостей семантичних переходів зумовлена тим, що вони можуть бути корисними не тільки для реконструкції семантичної системи прамови, апробації етимологій, а й для з'ясування причин зміни у словниковому фонді мов-нащадків, включаючи появу запозичень та розвиток вторинних значень. Зоологічна лексика як мовне явище заслуговує особливої уваги, адже, підкоряючись чинним законам мови, вона утворює свою специфічну підсистему, в якій виникають свої закономірності, що вимагають спеціального вивчення. **Об'єкт** нашого дослідження становлять назви леопарда і гепарда в хетській, давньогрецькій, старослов'янській та латинській мовах. **Мета** роботи полягає у виявленні стратегій поповнення індоєвропейського зоонімічного лексикону на позначення представників сімейства *Felidae*, з'ясуванні шляхів проникнення запозиченої лексики в кожен з перелічених чотирьох мов, ідентифікації ареальної ізоглоси семантичного зсуву між сімействами *Canidae* і *Felidae*, встановленні парадигматичних зв'язків між запозиченими та похідними зоонімами.

Дана робота є розвитком нашого попереднього дослідження [Поліщук (Шадчина) 2015], спрямованого на визначення типу і продуктивності семантичних деривацій зоонімів типу *Canidae*, *Mustelidae*, *Felidae* в індоєвропейських (ІЄ) мовах. Внаслідок проведеного аналізу було зроблено висновок про те, що в праіндоєвропейців не було чітко сформованого гешталту *Felidae*, що, можливо, пов'язано з особливістю їхнього життя та природного оточення, в якому тварини

цього сімейства не відігравали істотної ролі. Взагалі в ІЄ мовах було втрачено чимало євразійських коренів на позначення диких тварин, а серед збережених здебільшого лишилися назви тварин сімейства *Mustelidae*. Коли на новому еволюційному етапі носії ІЄ мов стали перед необхідністю номінації незнайомих видів *Felidae*, ними було вироблено цілу низку стратегій поповнення зоонімічного лексикону. Одна з них передбачала запозичення відповідної лексеми на позначення котових з інших мовних родин: д.-інд. (AV) *vyāghrá-* ‘*тигр*’ (хінді *bāgh*, з.-пахарі *bra(h)g*, панджабі (кангара) *baragh*, дард. *bāg-bīaṅu* ‘*леопард*’), іран. **vagr-* (зараостр. пехлеві **baβr*, н.-перс. *babr*), вірм. *vagerk* ‘*тигру*’ є запозиченням з дравідійського субстрату (прадрав. **verVg-* ‘*дика кішка*’ > таміл. *vēṅkai* ‘*тигр*’ або *veruku* ‘*кішка*’); тох. В, хотаносак. *myui*, буд. согд. *туw* ‘*тигр*’, хотаносак. *myisalya* ‘*рік тигра*’, тох. В *теwіyo* ‘*третій рік зодіаку*’ пов’язані з китайським позначенням тигра: д.-кит. *туau-*, *тāu* ‘*дика кішка*’, що в свою чергу має подальші паралелі в сіно-тібетських мовах [Blazek 1992, 64-65; Martirosyan 2009, 317; Старостин 2006].

Прикладом іншомовних запозичень є також назви леопарда в хетській та давньогрецькій мовах від нащадків прасіно-кавказького (ППК) **bhērci* (~-ē) ‘*хижак*’. Історія цієї гіпотези восходить до дослідження В.Вс.Іванова (1976), згідно з яким, мовою-донором для хет. *parš-ana-* і д.-гр. Πάρδαλις ‘*леопард*’ виступила хаттська форма *ḫa-prašš-un* ‘*леопардове*’. Після виокремлення префікса *ḫa-* і суфікса *-(u)n* у ній виділявся корінь *-prašš-*. Його вихідним кінцевим звуком вважався зубний щілинний, який міг передаватися здвоєним *-šš-* в хаттській, а при запозиченні як *-s-* в хетській або як *-d-* в давньогрецькій та індоіранських мовах¹. Відсутність префікса *ḫa-* в хетському варіанті В.Вс. Іванов пояснив раннім часом запозичення, а саме періодом хето-хаттської двомовності III-II тис. до н.е. Пізніше С. Л. Ніколаєв [Николаев 1985, 64] відзначив, що в разі прийняття гіпотези В. Вс. Іванова щодо безпосередньої транслітерації хат. *ḫa-prašš-* у хетській, виникають труднощі при поясненні відсутнього в хет. *parš-* початкового ларингала, особливо на тлі інших хатто-хетських запозичень: хат. *ḫa-palki* ‘*залізо*’ > хет. AN.BAR (*ḫabalki*) ‘*залізо*’ (пор. хур. *ḫabalgi/abalgi* ‘*залізо*’, лув. *parza* ‘*залізо*’) [Касьян 2010а, 458, 462-3]. Виходячи з традиційних на той час уявлень про приналежність хаттської до західної гілки ППК мов (Іванов 1985), Ніколаєвим (1985) було реконструйовано ППК корінь **Hebērc* ‘*вовк*’, з якого виводився хат. *ḫaprašš-* ‘*леопард*’. Оскільки *Hebērc* ‘*V*’ має в анлауті ларингал, відсутній у більшості сучасних ППК мов, то ним було висунуто припущення про те, що сліди початкового ларингального складу в хет. *parš-ana-* ‘*леопард*’ були втрачені внаслідок запозичення цієї лексеми з іншої ППК мови, відмінної від хаттської. Проте насправді в дослідженні Ніколаєва виявилася хибна залежність реконструкції ППК кореня від хаттської форми, що суперечить останнім даним про віднесення хаттської і хурритської мов до окремих кластерів сіно-кавказької макросім’ї [Касьян 2015]. Можливість існування початкового ларингала на вищому, сіно-кавказькому, рівні не підкріплюють відомі споріднені словоформи: д.-кит. **prāts* ‘*міфічна хижа тварина*’, праєніс.

**peštap* (~-b) ‘*росомаха*’, баск. **očo* ‘*вовк*’ [Старостин 2007, 276]. Тому надалі ми користуватимемося реконструкцією С.А. Старостіна (2005а) ПСК **bħěrcǐ* (~ -ě) ‘*хижак*’, з якою пов’язуватимемо хаттську назву леопарда *praš* /*paraš*, оскільки її фонетична репрезентація співвідноситься з ПСК **bħěrcǐ* (~ -ě) на основі фонетичних відповідностей² між ПСК і хаттською [Касьян 2015, 55-9, 91].

Спочатку для нас залишалось відкритим питання, чи могло позначення леопарда з’явитися в праїндоевропейській мові внаслідок контактів з носіями ППК мов (Майкопська культура) у IV-III тис. до н.е. або як результат субстратного впливу вимерлої мови басксько-ППК гілки, що засвідчено в низці балканських мов, таких як давньогрецька, румунська, албанська, сербська, хорватська тощо [6; 7]. Якщо слідувати сценарію запозичення ІЄ мовами нащадка ПСК **bħěrcǐ* (~ -ě) із значенням ‘*вовк*’ (виходячи з того, що ППК **bħěrcǐ* (~ -ě) ‘*вовк, шакал*’ і баск. **očo* ‘*вовк*’), то виявляється проблематичним пояснення семантичного зсуву *Canidae*>*Felidae*, адже такий перехід не характерний для ІЄ мов європейського ареалу [10, с.248-9]. Оскільки інші ППК корені на позначення представників сімейства *Canidae* (**ǵwamħV* ‘*гієна, вовк*’, **bHVrgǎ* ‘*хижак*’, **chwōlē* (~ -ǎ) ‘*лисиця, шакал*’, **čərbV* / **bərcǐV* (~ -č) ‘*різновид собаки*’, **gwǎžē* ‘*собака, вовк*’, **χHwēje* ‘*собака*’) також не виявили семантичної мобільності на позначення представників *Felidae*, то цей семантичний зсув навряд чи відбувся на Балканах чи Північному Кавказі. З цього випливає, що він міг відбутися і, власне, засвідчений у мовах, поширених саме в Анатолії та суміжних регіонах Передньої Азії: Афраз. **ba(ʔ)rVw/y-* ‘*вовк, гієна, шакал*’ > аккад., єгипт. *b22* ‘*пантера*’, ППК **bHVrgǎ* ‘*хижак (сімейства Canidae)*’ ~ шумер. *riṛig* ‘*лев*’, ППК **bħěrcǐ* (~ -ě) ‘*вовк, шакал*’ ~ хатт. *-prašš-* ‘*леопард*’, ІЄ **ǰlkwo* ‘*вовк*’ > лув. *ṷaṷa/i-*, хет. *ṷa-ṷa-lla* ‘*лев*’, ІЄ **ǰlp-* ‘*шакал, лисиця*’ > сер.-перс. *gurrak* ‘*домашня кішка*’. Особливості місцевої фауни полягають у поширеності на цих територіях леопардів та азійських вовків (*C.l.pallipes*), які мають більш жовте забарвлення, ніж європейські (*C.l.lupus*), що могло сприяти зближенню гештальтів *Canidae* і *Felidae*. У давньогрецького байкаря Бабрія II ст. н.е. з Сирії знаходимо таке означення вовка, як **κνῆκος**,ς (<ІЄ **knh₂k-ós*, пор. снскр. *kāñsanat* ‘*золото*’, д.-прус. *cusan* ‘*коричневий*’, д.-англ. *hunig* ‘*мед*’) ‘*шафранний колір*’ (то.крокіζουχρῶμα Hesch.3104) – **κνῆκος**.ν μετ’ αὐντῶν **λι,κων** (Babr.113.2) та похідний від нього іменник **κνῆκίας**, ου, ο ‘*бурий*’, ‘*рудий*’, тобто ‘*вовк*’ (Babr.122.12). Той самий вид вовків *C. l. Pallipes* зустрічається в Індії та інших регіонах Південної і Центральної Азії, де він має аналогічні колоративні характеристики – снскр. *aruṇá-* ‘*червонуватий*’, ‘*червоно-коричневий*’: ...**aruṇótā sakṛ,dvy,kaḥpathā yántamdadárśahí** ... *Одного разу мене побачив рудий вовк, Коли я йшов (своїм) шляхом ...* (RVI, 105.18) [Норманская 2005, 94, 289]. Показово, що для (пра)сіно-тібетських (ПСТ) мов неодноразово засвідчено перехід *Canidae*>*Felidae*: ПСК **chwōlē* ‘*лисиця*’ > ПСТ **Criā* ‘*леопард*’ (пор. ППК **chwōlē* (~ -ǎ) ‘*лисиця, шакал*’, буруш. **hal*, баск. **haseri* / **a=sehari* ‘*лисиця*’), ПСК **χkVwV* (~ -j-) ‘*різновид хижака*’ > ПСТ **kej* (~ -ə-) ‘*леопард, тигр*’ (пор. ПЄніс. **qVwi* (~-χ-) ‘*ведмідь*’), ПСТ *riāṅ* > кит. ‘*вовк*’, тіб.-бірм. ‘*леопард, ведмідь*’.

Отже, з семантико-типологічних міркувань ми маємо відхилити сценарій (пра) індоевропейського запозичення **bh̥ercī(̃-ē)* із західнокавказьких прадіалектів чи їхніх попередників.

Не викликає сумніву, що слово з ритуальною символікою *parš-ana-* ‘леопард’, зафіксоване в найдавнішому хетському написі царя Анітти (KUB XXVI 71, 9) в XVII ст. до н.е., з’явилося внаслідок контактів хетів з культурно домінуючим або, принаймні, значимим для них етносом. До таких анатолійських лінгвокультур належить у першу чергу хаттська, а також деякою мірою хурритська. Регулярність фонетичних відображень між ППК і хетськими коренями свідчить про те, що хетська запозичала слова в основному з однієї мови “кавказоїдного” типу (на відміну від давньогрецької, для якої існувало декілька таких мов-донорів). Це означає, що найбільш імовірним джерелом для хет. *parš-ana-* була хаттська. Підтвердження цієї гіпотези ми можемо знайти в особливості написання хетської назви леопарда з детермінативом ^{LÚ}*parš-na-*/

^{LÚ}*parš-ana-* ‘людина-леопард’ не звичним чином, як у назві тварини *pár-ša-*..., а як *pár-aš-*..., особливо у випадку ^{LÚ}*paraššanaš* KBo 25.48 ii [15, с. 188-9], що точно відповідає одному з варіантів вимови хаттського *praš/paraš* ‘леопард’.

Не менш, а то й більш складним видається шлях назви леопарда/пантери в давньогрецькій мові. Хоча обидві д.-гр. лексеми *πάνθηρ* і *πάρδαλις* співвідносяться з ідентичним набором сигніфікативних ознак, значення слова *πάνθηρ* все-таки ширше, оскільки в його спектр потрапляють будь-які тварини сімейства котових з плямистим хутром. Тому, не виключено, що, коли Геродоту довелося описувати фауну Лівії, відому як місце проживання не лише леопардів (*Panthera pardus*), а й гепардів (*Acinonyx jubatus*), то для позначення котових він вживав слово *πάνθηρ* (Hdt. 4.192.2). Пізніше в достатньо довгому ряду представників *Felidae*: *λέοντες* δε. καὶ παρδάλις, *λύγκες*, *πάνθηρες* ... (Xen. Hunt. 11.1), які мешкають в Європі і Азії, Ксенофонт називає пантер останніми, ніби маючи на увазі решту видів цього сімейства. Нарешті демінутив від *πάνθηρ* (*πανθήριον*) позначає ‘рись’ – тварину, яка, на відміну від леопарда, зустрічається і на Балканах. Це може свідчити про давнішу історію функціонування слова *πάνθηρ*, порівняно з *πάρδαλις*, про що ми скажемо далі.

Варто зазначити, що давньогрецька мова для однієї з назв леопарда зберегла дублетні форми *πάρδαλις* і *πόρδαλις*, які демонструють догрецьке чергування **α** і **ο**: *κάρυδος* / *κόρυδος*, *πάρνοψ* / *πόρνοψ* / *κόρνοψ*, *ανρρωδε,ω* / *ορρρωδε,ω*, *ηνπι,αλος* / *ηνπι,ολος* та ін. [Beekes I 30, 756; Яцемирский 2011, 284-5]. Ці альтернативи притаманні також фракійській (ΟΙ *Δαλεπορις* / *Δωλεπορις*), фригійській (ΟΙ *Νάννα* / *Νοννης*) та карійській (ΜΗ *Λάρυμνα* / *Λόρυμα*; пор. *λωρυμνό-v-βαθύτατα*, *κατώτατα* Hesych.) ономастиці [Откупщиков 1988, 123-4]. Натомість у слові *πάνθηρ* < **παρθ*-сонорний -v- міг бути наслідком грецької дальньої дисиміляції (гом. *δένδρεον* < **δεдрερον* [Шантрен 2001, 293]), оформленої народною етимологією як поєднання слів *πα/v* ‘все’ і *θηρα,ω* ‘полювати’ [Beekes I 1149-50].

Розглянемо кінцеві приголосні коренів -δ- і -θ- у двох найменуваннях леопарда/пантери. Ці звуки у догрецькій неіндоевропейській мові не диференціювалися

в силу відсутньої в ній фонематичної опозиції між дзвінками, глухими і придиховими: $\kappa\acute{o}\rho\upsilon\theta\text{-}\omicron\varsigma$ ‘головний убор, шолом; (прикрашений гребенем) *εγινετ-σῆκῃ* птах сивка (*Charadrius melanocephalus*)’ (пор. $\kappa\acute{o}\rho\upsilon\theta\text{-}\omega\nu$ ‘нівень’) / $\kappa\omicron\rho\upsilon\delta\text{-}\acute{o}\varsigma$ ‘чубатий жайворонок (*Alauda cristata*)’ [Beekes I 23, 757]. Оскільки раніше було виявлено, що відображення ППК сибілянтної аффрикати * ζ грецьким $-\delta$ виявляє певну регулярність [Николаев 1985, 71], наведемо також дані хаттської і хурритської мов: ПСК * ζ – ППК ζ – хат. t-, z- (_i/e), z-, š- [Касьян 2015, 17]; ППК * ζ – ПСХК ζ – хурр.-ур. ζ або s [Дьяконов, Старостин 1988, 194]. Отже, якщо в хаттській кінцевий приголосний ПСК * $b\check{h}\acute{e}r\check{c}\acute{i}$ (~ - \acute{e}) ‘хижак’ повинен був відобразитися як сибілянт \check{s} -, запозичений хеттською з тим же звучанням, то хуррито-урартських мовах він міг представлятися як аффриката s або сибілянт s, причому дентальні фрикативні /s- z-/ /s-/ в різних орфографічних традиціях мали цілий ряд аллофонів, включаючи сибілянти $-(\check{s})\check{s}$ -, а також дентальний проривний $-d$ - [Дьяконов, Старостин 1988, 168-9, 194]. З цього випливає, що сліди колишньої хуррито-урартської сибілянтної аффрикати у догрецькій «мінойській» мові могли відобразитися як один з дентальних звуків, інтерпретованих давньогрецькою як $-\theta$ - у корені слова $\nu\theta\text{-}\eta\rho$ ‘пантера, барс’ або як $-\delta$ - для $\pi\acute{\alpha}\rho\delta\text{-}\alpha\lambda\text{-}\iota\varsigma$ ‘леопард’.

Нарешті звернімо увагу на наявні в обох давньогрецьких словах суфікси. У лексемі $\pi\acute{\alpha}\rho\delta\text{-}\alpha\lambda\text{-}\iota\varsigma$ можна виділити догрецький суфікс $-\alpha\lambda(\lambda)$ - (* $-al^v$ -): $\delta\alpha\mu\text{-}\alpha\lambda\text{-}\iota\varsigma$ / $\delta\alpha\mu\text{-}\alpha\lambda\text{-}\eta$ ‘телиця’, $\kappa\nu\acute{\omega}\delta\text{-}\alpha\lambda\text{-}\omicron\nu$ ‘звір’, $\alpha\iota\nu\gamma\iota\theta\text{-}\alpha\lambda(\lambda)\text{-}\omicron\varsigma$ / $\alpha\iota\nu\gamma\iota\theta\text{-}\alpha\lambda\text{-}\omicron\varsigma$ ‘синуця’, $\kappa\omicron\rho\upsilon\delta\text{-}\alpha\lambda(\lambda)\text{-}\omicron\varsigma$ / $\kappa\omicron\rho\upsilon\delta\text{-}\alpha\lambda\text{-}\omicron\varsigma$ / $\kappa\omicron\rho\upsilon\delta\text{-}\acute{o}\varsigma$ ‘чубатий жайворонок (*Alauda cristata*)’³ [Beekes I 35, 1152; LSJ]. Цей суфікс можна зіставити з продуктивним хатським іменним суфіксом $-l$, що вживається перед словозмінними суфіксами ($^{LU}luizzi\text{-}l$ ‘гонець’, $fa\text{-}zare\text{-}l$ ‘люди; людство’ [Касьян 2010б, 175], та менш продуктивним іменним хуррито-урартським суфіксом * $-(a)l\grave{a}$ [Дьяконов, Старостин 1988, 196]. У лексемі $\pi\acute{\alpha}\nu\theta\text{-}\eta\rho$ виділяється догрецький суфікс $-\alpha\rho\text{-}/\text{-}\eta\rho$ (η часто репрезентує \acute{a} : $\gamma\acute{\alpha}\theta\upsilon\lambda\lambda\acute{\iota}\varsigma$ / $\gamma\eta\theta$ -): $\sigma\pi\iota\nu\theta\text{-}\alpha\rho\text{-}\acute{\iota}\varsigma$ / $\sigma\pi\iota\nu\theta\text{-}\eta\rho$ ‘іскра’, $\phi\alpha\lambda\text{-}\alpha\rho\text{-}\acute{\iota}\varsigma$ / $\phi\alpha\lambda\text{-}\eta\rho\text{-}\acute{\iota}\varsigma$ ‘птахлисуха (*Fulica atra*)’, який з різною огласовкою або без голосного, відповідає етруському кінцевому $-r(a)$, що проник і в латинську мову: *viverra* ‘мхіп’, *vultur* ‘шуліка’ [Яцемирский 2011, 287]. Аналогів цьому суфіксу в хаттській і хуррито-урартських мовах ми не виявили, але численні приклади мінойських алломорфів $-\upsilon\rho\text{-}/\text{-}\iota\rho\text{-}/\text{-}\alpha\rho\text{-}$ та $-\upsilon\lambda\text{-}/\text{-}\acute{\iota}\lambda\text{-}/\text{-}\alpha\lambda\text{-}$ у т.ч. у зоонімах догрецького походження ($\beta\alpha\sigma\sigma\text{-}\acute{\alpha}\rho\text{-}\alpha$ ‘лисича’, $\chi\acute{\iota}\mu\text{-}\alpha\rho\text{-}\omicron\varsigma$ ‘козел, коза’, $\tau\acute{\iota}\tau\text{-}\upsilon\rho\text{-}\omicron\varsigma$ / $\tau\acute{\iota}\tau\text{-}\upsilon\rho\text{-}\acute{\iota}\varsigma$ ‘козел’ Sch.Theoc.I.c., $\tau\acute{\iota}\tau\text{-}\upsilon\rho\text{-}\omicron\varsigma$ / $\tau\acute{\iota}\tau\text{-}\acute{\upsilon}\rho\text{-}\alpha\varsigma$ Hsch., $\tau\alpha\tau\text{-}\acute{\upsilon}\rho\text{-}\alpha\varsigma$ ‘різновид птахів’, $\mu\omicron\rho\mu\text{-}\acute{\upsilon}\rho\text{-}\omicron\varsigma$ / $\mu\acute{o}\rho\mu\text{-}\upsilon\lambda\text{-}\omicron\varsigma$ ‘вид риби *Pagellus mormo*’, $\kappa\omicron\rho\delta\text{-}\acute{\upsilon}\lambda\text{-}\omicron\varsigma$ / $\sigma\kappa\omicron\rho\delta\text{-}\acute{\upsilon}\lambda\text{-}\omicron\varsigma$ ‘тритон’, $\delta\acute{\alpha}\sigma\kappa\text{-}\acute{\iota}\lambda\lambda\text{-}\omicron\varsigma$ ‘рибасцієна?’ [Яцемирский 2011, 238, 246-8]) дають можливість вбачати ізоморфізм у словотвірному складі $\pi\acute{\alpha}\nu\theta\text{-}\eta\rho$ і $\pi\acute{\alpha}\rho\delta\text{-}\alpha\lambda\text{-}\iota\varsigma$ не лише на рівні коренів, а й суфіксів.

Отже, фонетичні і словотвірні характеристики обох давньогрецьких слів на позначення леопарда не тільки доводять їхнє неіндоевропейське дублетне походження, а й дають підстави співвідносити їх з окремими кластерами сіно-кавказької сім’ї мов. Проте, якщо для хаттської достеменно встановлено лише один зв’язок з давньогрецьким словом (хат. *kinawar* ‘мідь’ і д.-гр. $\kappa\iota\nu\acute{\nu}\alpha\beta\alpha\rho\iota$ ‘сірчаста

рпуть’) [Касьян 2010а, 467], то стосовно хуррито-урартських мов відомо, що вони суттєво вплинули на формування лексики тірренських мов, з якими асоціюють і мінойську [Яцемирский 2011, 107]. З цього випливає, що давньогрецькі назви леопарда і пантери могли мати спільне хуррито-урартське джерело що, однак, залишається лише гіпотезою в силу відсутності задокументованих у цих мовах позначень леопарда. При цьому, якщо слово *πάνθηρ*, гіпотетично, могло бути раніше асимільованим “мінойською” мовою (у кносському або кідонському діалектах), то *πάρδαλις*, можливо, є пізнішим передньоазіатським запозиченням. Про це свідчать 1) розширена, порівняно з *πάρδαλις*, семантика слова *πάνθηρ* на позначення усіх плямистих представників *Felidae*; 2) у складі похідних зоонімів (*πανθήρ-ιον* = *λύγξ*) *πανθήρ-* виступає еквівалентом назви іншого виду *Felidae* – *puci*, яка зустрічається на Балканах; 3) фонетична форма *πάνθηρ* повинна бути давнішою за *πάρδαλις*, якщо спиратися на аналогією до більш архаїчного консонантизму догрецького суфіксу *-(i)νθο-*, порівняно з його анатолійським еквівалентом *-(a)nda* [Jakubovich 2008, 13]; 4) існування декількох синонімічних лексем спільного походження свідчить про різний шлях і/або час їхнього запозичення (приклади етимологічних дублетів назв леопарда засвідчені і в старослов’янській мові).

У ході історичних і культурних контактів д.-гр. лексеми *πάρδαλις* ‘леопард’ і *πάνθηρ* ‘пантера, барс’ були асимільовані іншими індоєвропейськими мовами, зокрема, латинською (*pardalis, is(f), pardus, i(m), panthera, ae(f)*), причому латинізована лексема *pardus* із звуженим значенням ‘особина чоловічої статі пантери’, ймовірно, в елліністичну епоху знову була перезапозичена грецькою у формі *πάρδος* (Ael.NA1.31). Згодом з візантійської грецької в старослов’янську увійшли позначення плямистих кішок: від *πάρδαλις* – *паръдалъ, парьдаль, парьдалей, пардалъ*; причому нерідко слово *πάρδαλις* перекладалося на ст.-сл. як ‘*рысь*’ (пор. *рысь вєрвѣдъскыи* – *καμηλο-πάρδαλις*) [Miklošič556; Срезн. II 880, III 212]; від *πάρδος* – *паръдъ, пардъ; паръдосъ, паръдоусъ, парьдосъ, пардосъ; пардъсъ* ‘*барс, пантера*’, *пардъсница* ‘*самка пардуса*’ [Miklošič556; Срезн. II 880]; від *πάνθηρ* – *пандиръ, панфиръ* ‘*рысь*’ *паньфиръ* ‘*пантера*’ [Miklošič554; Срезн. II 876]. Те, що під словом *паръдосъ* могли мати на увазі не лише леопарда, а й гепарда свідчить контекст вживання похідного д.-рус. прикметника *пардъжини*: **По Рѹскои земли прострошася Половци, аки пардѹже гнѣздо** (Сл. плк. Ігор.) [Срезн. II 880]. На відміну від леопардів, які є одиночними звірами, причому площа їхньої індивідуальної ділянки могла досягати 400 км², гепарди в дикій природі можуть об’єднуватися в коаліції, що складаються зазвичай з братів. Тому вираз *пардѹже гнѣздо*, який буквально ідентифікується з групою гепардів чоловічої статі одного потомства, був вжитий метафорично на позначення військового союзу половців.

У давньогрецькій мові також не було спеціальної лексеми на позначення гепарда. Проте в пізній період з’явилася необхідність більш чіткого детермінування леопарда шляхом додавання до колишньої назви *Pantherapardus* кореня на позначення іншого представника сімейства *Felidae* – лева: *λεό-παρδος* (*Gal.5.134*,

Edict. Diocl. 8.39, Theognost. Can. 98) [LSJ]. Ця лексема також адаптується латинською (*leo-pardus, i(m)*) та старослов'янською (лео-пардъ, леондо-паръдось) [Miklošič335]. Прикметно, що приблизно в час формування лео-пардос у грецькій мові зафіксовані схожі композити з першим компонентом, який позначав представника сімейства *Canidae*: луко-пánθηρος 'вовк' і 'леопард' синонім д.-гр. θώς? (*Hdn. Epim. 60 cf. Eust. 856.51*) і λύκο-λυγξ 'вовк' і 'рись' (папірус *Sitzb. Heidelb. Akad. 1923(2).14, 23*). Аналогічне поєднання основ 'вовк' і 'рись' спостерігається в д.-швед. *varg-lo*, де перший елемент асоціюється з ІЄ **ulki^{ul}o-* 'вовк', а другий, д.-швед. *lō* < п.-герм. **luha* 'рись' [Blazek 1992, 133], пор. вірм. *gayl-jorek* 'вид гієни' < *gayl* 'вовк' + *joreak* 'гієна' [Martirosyan 2009, 789]. Подібне зближення основ для позначення цих двох видів тварин, тільки в зворотній послідовності на позначення леопарда, демонструє чеченське слово *'oq'-'berg'-'bars'*, утворене складанням коренів, перший з яких походить від ППК **čānqV* 'рись, пантера', а другий – від ППК **bHVrgǎ* 'шакал, лисиця' [Старостин 2005а].

Найближчим відповідником д.-гр. луко-пánθηρος Євстафій Солунський вважав зоонім θώς 'шакал (*CanisaureusLupus*)' (<ІЄ **dhōh_us* 'тварина, подібна вовку', пор. фрїг. *dāos* 'вовк', лат. *faunus* 'лісове божество', [Mallory, Adams 2006, 142]). Коментуючи взаємозв'язок гомерівських метафор – Аякса-лева і Троянців-шакалів – візантійський філолог (Eust. Com. II. 3.234.15-17) звертає увагу на те, що темно-жовті вовкоподібні істоти θώς є ворожими леву: τὸ τοῦς θώας δαφινούσ τε εἶναι καὶ ἐχθροὺς λέοντι οὗς λυκοειδῆς ὄψαι εἶναι (15-16). З цього асоціативного зв'язку, на його думку, виник і такий двокомпонентний зоонім, як: луко-пánθηρων κλήσιν (17). В іншому місці (3.445.22-23) Євстафій уже коливається, якими ж є насправді тварини, названі лукопánθηρας: οἱ τοῦς ἀγεννεῖς καὶ καρποφάγους ... εἰς τοιοῦτοῦς θώας οὐδὲν τε εἶναι "жалюгідними збирачами падалі, як шакали", чи οἱ καὶ λυκοειδῆς λέοντα θρασύνοντα "зухвалими тваринами, які не бояться навіть левів"? Опис тварини з назвою θώς, поданий у III ст. н.е. Оппіаном з сірійського м. Апамея, також не дає можливості однозначно ідентифікувати цей вид. Зокрема у фр. (Opp. C. 3. 336-339) йдеться про те, що могутній рід θώς є свиник внаслідок схрещення вовків (λύκοι) з жовтими леопардами (πορδαλίεσσιν ἀφοιναίς). Цим пояснюється їхній двоїстий з чорними плямами колір (διπλοῦν μεμоруμένον ἄνθος), причому якщо шкура (ἰνοῖσι) материнська, тобто леопардова, то морда (πρὸς ὄπισθον) – батьківська. Оскільки такий опис може також відповідати зовнішності представника сімейства *Felidae*, то, ймовірно, внаслідок подібних асоціацій слово θώς отримало нове значення 'panther', *Cyr* [LSJ].

Асоціативний зв'язок між представниками котових і псових з'явився в тлумаченні денотативного значення давньогрецького композита *κατ'εστικτος κύων*. У фрагменті з Софоклового «Аякса Локрійського» (Sphcl. fr. 11), присвяченого троянській темі, лівійський одяг зі шкури плямистого пса *καταστίκτου κυνὸς σπολάς* Λίβυσσα було ототожнено зі шкурою, подібною до леопардової – *παρδαλήφρονδέρως*. Спадає на думку, що даний перифраз міг бути грецькою інновацією на позначення іншої плямистої тварини, відмінної від леопарда⁴, за типовою передньоазійською

схемою *Canidae>Felidae*. Найбільш схожим до леопарда видом, який згадується у (fr.11), є гепард. Загальною формою тіла і особливо високими ногами гепард більше подібний до собак, ніж до кішок, але голова і хвіст у нього котячі. Гепард, як і собаки, не повністю втягує кігті в лапи і може використовуватися людиною на полюванні. З огляду на те, що леопард уже був відомий грекам, то розлоге тлумачення було необхідне швидше за все для позначення невідомої дикої тварини сімейства котових. У зв'язку з цим Софокловим перифразом важливо згадати повідомлення Плінія Старшого, про те, що: *rompeimagni primum ludi ostenderunt chama, quem galli rufum vocabant, effigie lupi, pardorum maculis* (Plin. Nat. 8.32). *На іграх Помпея Великого вперше виставили хаму, яка галами називається rufus, тварину з поставою вовка і плямами леопарда.* Віншомумісці Пліній згадує: *sunt in eo genere qui cervari vocantur, quam in gallia in pompeii magni harena spectatum diximus* (Plin. Nat. 8.37). *До цього роду відносяться і тварини, названі cervari "плямисті", родом з Галлії, яких було показано в театрі Помпея Великого, про що ми сказали раніше.* Нарешті згодом він подає повну назву цієї тварини – *lupus cervarius* (Plin. Nat. 11.83), що означає “оленячий або плямистий вовк”. Лексикографічні джерела подають як відповідник цьому композиту значення *lynx 'рись'* [OLD 305], хоча воно викликає ряд питань. По-перше, дивно те, що ця тварина в Плінія прямо не називається риссю, при тому, що рись (*Lynx lynx*) була відома римлянам (*maculosaetegminelyncis* Verg. G. 3, 264, id. A. 1, 323). По-друге, в деяких ІЄ мовах, носії яких безпосередньо не контактували з жителями Азії чи Кавказу, могли узагальнювати свої знання видів сімейства *Felidae* в обмеженій кількості лексем. Нагадаємо, що в ст.-сл. мові слово *рьць* позначало будь-яку тварину сімейства котових: *lynx, leopardus, panthera, tigris*, і (sic!) *lupus cervarius* [Miklošič 810; Срезн. III 212]. По-третє, розмір рисі суттєво менший, за вовчий: довжина тіла вовка без хвоста досягає 135-160 см (хвіст 40-52 см), а рисі від 76 до 110 см (хвіст 10-31 см). Якщо ми порівняємо ці дані з довжиною тіла гепарда 115 -140 см при довжині хвоста – до 80 см, то помітимо значно більшу відповідність, не кажучи про параметри висоти в холці, про які йшлося вище. Крім того, в Плінія все-таки йдеться про зовсім невідому римлянам тварину, яку саме з метою загального здивування було показано під час святкування першого тріумфу Помпея у 70-х рр. до н.е. після його повернення з Африки. Оскільки автором двічі згадується галльське походження тварини *lupus cervarius*, після чого вже називаються звірі, привезені з Ефіопії (Plin. Nat. 8.32), то варто докладніше зупинитися на цьому факті.

З огляду на те, що основна частина популяції гепардів припадає на Африку та Близький Схід, нашу увагу може привернути місцезнаходження кельтського населення в північній частині Фрігії, яке з'явилося там у 275/74 рр. до н.е. в якості союзників на запрошення віфінського царя Нікомедя [Strobel 2009, 122]. І хоча поліетнічний, за винятком кельтів, склад населення був типовим для елліністичної Анатолії, мовна приналежність жителів Галатії після II ст. до н.е. вирізняла їх з-поміж інших еллінізованих народів, не зважаючи на те, що до цього часу

грецька культура і тут домінувала у вищих прошарках суспільства [Strobel 2009, 138]. Важко встановити, чи досягав ареал поширення гепардів на Близькому Сході Центральної Анатолії, але в будь-якому випадку галати вже в III ст. до н.е. (за два століття до римлян) напевно мали можливість не тільки познайомитися з цим плямистим різновидом котових, а й навіть у міжмовному спілкуванні використовувати відповідний перифраз для позначення гепарда. Отже, у випадку *lupus cervarius*, можливо, виявляється латинська калька грецького $\kappa\alpha\tau\acute{\alpha}\sigma\tau\iota\kappa\tau\omicron\varsigma\delta\omicron\rho\acute{\alpha}\varsigma$ (причому прикметник $\kappa\alpha\tau\acute{\alpha}\sigma\tau\iota\kappa\tau\omicron\varsigma$ міг вживатися як означення до оленячої шкури $\nu\epsilon\beta\rho\iota\delta\alpha\varsigma = \kappa\alpha\tau\acute{\alpha}\sigma\tau\iota\kappa\tau\omicron\varsigma\delta\omicron\rho\acute{\alpha}\varsigma$ E. Va. 697, що нагадує первинне значення відповідного латинського прикметника *cervarius*).

Нарешті ми б хотіли окремо проаналізувати внутрішню форму кельтського слова, переданого Плінієм як *rufus*. Імовірно, що в його основу покладено ІЄ корінь **roudh-// *rudh-* [Walde, Hofmann 448] на позначення червоного кольору (аналогічно до того, як ІЄ **luk-(s/n)* ‘пучь’ у слов’янських мовах був переосмислений під впливом ‘пудуватий’, ‘пучий’: чеськ. *rušý, rušavý* ‘пудуватий’, *rušán* ‘пудоголовий, лисиця’, словц. *rųsý, rųsavý* ‘строкатий’, польськ. *rųsawu*, в.-луж., н.-луж. *rųsu* ‘рудий’ тощо [Фасмер III 530-531]). Проте рефлексі пракельтського **roudōzī* значенням ‘червоний’ були збережені лише в двох британських мовах (корн. *rud*, брет. *ruz*), тоді як решта кельтських мов (д.-ірл. *riúad*, с.-ірл. *ruadh*, шотл. *ruadh*, вал. *rhudd*) переключилася на неосновне позначення червоного – рудого. Імовірно, вже д.-ірл. *riúadh*, в силу його обмеженого вживання, став позначати швидше ‘рудий’, ніж ‘червоний’. Цей колоратив використовувався для опису рослин (папороті-орляка, квітів, кущів) і в складі антропонімів: *dlúith darpri riúad* ‘зарості рудого дубняка’; *Eogan Riúad* ‘Еоган Рудий (?)’ [Норманская 2005, 233]. У ран.-сер.-ірл. *riúad* ‘неосновний червоний’: *gairbi glasruaidhi* (2038) ‘сіро-руда вовчиця’, а в сер.-ірл. поезії *riúad* може означати ‘сильний, могутній, грізний’, наприклад, *ruadhchatchromór* ‘agreatandstrongbattalion’ (RC18, 301.16) [Дыбо, Норманская 2002, 17, 23-24]. Те саме позначення кольору стосується ряду інших індоєвропейських мов. ІЄ **roudh-// *rudh-*, представлений у латинській мові лексемами *rūfus, ruberirussus*, з яких найширший діапазон червонуватих відтінків, включаючи рудий, належить *rūfus* (пор. умбр. *rofu* ‘червоний, рудий’). Це відповідно позначилося в лексикографічних статтях: наприклад, *colorrufusnonestidematqueruber* [Pitiscus 1737, 508]. Нарешті давньовірхньонім. *rót* ‘червоний’, який водночас виступав кольором вогню і золота, був також означенням лева. Останній факт привернув нашу увагу саме в контексті сприйняття кельтського *rufus* як колоратива гепарда, колір хутра якого не відрізняється від лев’ячого, не рахуючи плям.

Таким чином, підводячи підсумки нашого дослідження, варто зазначити, що перший його результат полягав у ідентифікації анатолійської ізоглоси семантичного переходу *Canidae > Felidae*, яка стала в нагоді при уточненні шляху адаптації прасіно-кавказького кореня **bh̥r̥c̥i̯* (~ -ĕ) ‘хижак’ в індоєвропейських мовах. Оскільки семантичні деривації такого типу не характерні ані для ППК мов Кавказу, ані для ІЄ мов європейського регіону, то обов’язковим етапом хетського та

давньогрецького сценарію запозичення назви леопарда повинен бути попередній семантичний зсув, що відбувся в Анатолії, зокрема, у хатській мові. Виходячи з існування численних хатто-хетських запозичень, джерелом хетської назви леопарда могла бути хатська мова. Фонетичні і словотвірні характеристики давньогрецьких позначень пантери/леопарда не тільки доводять їхнє неіндоєвропейське походження, а й дають певні підстави співвідносити їх з лексичним фондом хуррито-урартських мов. При цьому етимологічні дублети *πάνθηρ* і *πάρδαλις* могли проникнути в давньогрецьку мову в різний час і/або різними шляхами. Якщо місцем запозичення *πάρδ-αλ-ις* могла бути Анатолія, то слово *πάνθηρ*, імовірно, раніше функціонувало в межах мінойської лінгвокультури.

На основі проведеного аналізу на прикладі назв леопарда у чотирьох індоєвропейських неблизькоспоріднених мовах нами було виявлено ряд спільних ономаціологічних стратегій:

- запозичення з прасіно-кавказької мовної сім'ї – **bhērcī* (~ -ě) 'хижак' (хет. *parš-ana-* і д.-гр. *πάρδαλις* 'леопард', *πάνθηρ* 'пантера');
- вторинне запозичення зоонімів з мов ІЄ родини (д.-гр. *πάρδος*; лат. *pardalis, is(f), panthera, ae(f)*; ст.-слов. *паръдалъ, паръдъ, пандиръ* та ін.);
- утворення від запозиченої лексики похідних назв з тим же значенням (д.-гр. *λεό-парδος*, лат. *pardus, i(m)*, ст.-слов. *леондо-паръдосъ* 'леопард');
- утворення від запозиченої лексики похідних назв з новим значенням (д.-гр. *πανθήριον* 'рись', *λυκο-πάνθηρος* 'шакал'; *паръдосъ* 'гепард');
- розширення значення питомої лексики для позначення нових денотатів (д.-гр. *θώς* 'шакал, пантера', *κατάστικτοςκύων* 'плямиста собака: леопард, гепард'; лат. *lupus cervarius* 'плямистий вовк: гепард'; ст.-слов. *ръсьь: лупх, leopardus, panthera, tigristo*що).

У результаті освоєння іншомовної лексики між одиницями номінацій відповідних видів утворилися нові парадигматичні зв'язки, які здебільшого мають індивідуальний характер:

- гіперонімо-гіпонімічні: д.-гр. *πάνθηρ* 'пантера' vs *πάρδαλις* 'леопард';
- синонімічні: д.-гр. *πανθήριον*, *λύγξ* 'рись'; *λυκο-πάνθηρος*, *λύκο-λυγξ*^{4?}, *θώς* 'шакал, пантера'; *πάρδαλις*, *πάρδος*, *λεό-парδος* 'леопард'; лат. *pardus, leopardus* 'самець леопарда', лат. *pardalis, panthera* 'самка леопарда'; ст.-слов. *паръдалъ, паръдъ, леопардъ, леондопаръдосъ* 'леопард', *паръдалъ, пандиръ, рсьь* 'плямиста тварина сімейства *Felidae*');
- антонімічні (гендерна опозиція): лат. *pardus(m)* vs *pardalisipanthera(f)*; ст.-слов. *пардъсь* 'барс, пантера' vs *пардъсьница* 'самка пардуса'.

Полищук (Шадчина) А. С., к. филол. наук, доц.,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Источники и пути формирования названий леопарда (гепарда) в древних индоевропейских языках

Результат этого исследования заключается в идентификации анатолийской изоглоссы семантического перехода *Canidae > Felidae*, которая способствовала уточнению пути адаптации потомков прасіно-кавказского корня **bhērcī* (~ -ě) 'хищник' в хеттском и древнегреческом языках.

В формировании названия леопарда (гепарда) в древнегреческом, латинском и старославянском языках выявлены следующие ономазиологические стратегии: вторичное заимствование зоонимов из ИЕ языков, образование от заимствований производных названий, расширение семантики исконной лексики. В результате освоения заимствований между единицами номинаций соответствующих видов животных образовались новые парадигматические отношения, которые в основном имеют индивидуальный характер.

Ключевые слова: семантическая типология; лексические заимствования; леопард/гепард; хеттский; древнегреческий; латинский; старославянский; хаттский; хуррито-урартские языки.

Polischuk (Shadchyna) A.S., PhD, Associate Professor

TarasShevchenkoNationalUniversity of Kyiv

Sources and Ways of Formation of Leopard (cheetah) Names in the Ancient Indo-European Languages

The result of this study is to identify the Anatolian isoglosses of the semantic shift *Canidae* > *Felidae*, which has been useful for refining ways, by those descendants of Proto-Sino-Caucasian root **bhērcī* (~-ē) 'predator' was borrowed in Hittite and Ancient Greek. To form the name of a leopard (cheetah) in the Greek, Latin and Old Slavic languages the following onomasiological strategies have been revealed: secondary borrowings of the zoonyms from IE languages, forming of loan derivatives, change of the native language semantics. As a result of borrowing new paradigmatic relations between the names of relevant animal species have been formed, they basically have an individual character.

Key words: semantic typology; lexical borrowing; leopard/cheetah; Hittite; Greek; Latin; Old Slavonic; Hattic; Hurrian-Urartian languages.

ПРИМІТКИ

¹Пор. д.-інд. *prḍāku* 'змія' RV, *prḍakū* AV, *prḍākhu* BSS, кховар *prḍum* < **prḍhūma*? KEWAII 335, CDIAL 8362; буруш. (ясин) *phurdum* 'задюка, змія'; пізн. снскр. 'пантера, тигр'; перс. *pālang* 'пантера', 'леонард', согд. *pwrḍnk*, пашто *prāng*, осет. *færank/fælanck*, вахан. *pəlang*, ішк. *pəlang* (з перс. *pālang*) < д.-іран. **pard-* [Иванов 1977, 67; Witzel 1999, 66].

²ПСК ***b** – ППК *b* – сіно-тіб. *p, ph, p* – еніс. *p* – хат. *f/p/w*;

ПСК ***h** – ППК *h* – сіно-тіб. *θ; hw* > ? – еніс. *ʔ-, j; hw* > *h/x* – хат. (**0**);

ПСК ***e** – ППК *e, i* – сіно-тіб. *a, ə* – еніс. *a, e (ä), ə* – хат. *i/e, (ae, a)*;

ПСК ***r** – ППК *r* – сіно-тіб. *r* – еніс. *ʔ-/t-, r; r l* – хат. *š-, r-, (-l-)*;

ПСК ***c** – ППК *c* – сіно-тіб. *C, t* – еніс. *c, s* – хат. *t-, z- (_i/e), z-, š-*;

ПСК ***i** – ППК *i, e* – сіно-тіб. *e, i* – еніс. *i* – хат. *i/e, (ae, a)*.

³Пор. догрецьку ономастичну лексику з тим же суфіксом: *Καστ-αλ-ία* джерело на горі Парнас (Фокея), *Στῦμφ-αλ-οῦ* місто і горау півн.-сх. Аркадії [Beekes I 35, 1152]; *Μάντ-αλ-οῦ* (місто у Фрігії), *Πάτ-αλ-οῦ* (острів при узбер. Карії) : *Πάτ-αλ-α* (МН Македонії) / *Πώτ-αλ-οῦ* (макед. ОI), *Δαρζ-αλ-αῖ* (фрак. ОI), *Κόνδ-αλ-οῦ* (кар. ОI), *Καλβ-αλ-αῖ* (кар. ОI), *Κωστοβ-αλ-ον* (кар. ОI) / *Castab-ocae, Costobocae* (фрак. ЕН) [Откупщиков 1988, 124, 132, 137].

⁴Одна з останніх робіт *Luigi Prada* (2014), присвячена значенню д.-гр. зооніма *λυκῶ-λυγξ*, обстоє думку про його еквівалентність демотичному (*wnš-*)*kw*/на позначення виду приматів.

Література:

1. Дыбо А. В. *Норманская Ю. В.*, Основные цветообозначения в кельтских языках / А.В. Дыбо Ю.В. Норманская // Вестник Российского государственного гуманитарного университета (Московский лингвистический журнал), 2002 <http://www.iling-ran.ru/Normanskaya/normanskaya/04.pdf>
2. Дьяконов И.М., Старостин С.А. Хуррито-урартские и восточнокавказские языки / И.М. Дьяконов, С.А. Старостин // Древний Восток: этнокультурные связи. – М.: Наука, 1988. – С. 164-207. <http://starling.rinet.ru/Texts/hururt.pdf>

3. *Иванов Вяч. Вс.* Миграционные термины в языках Евразии / Вяч. Вс. Иванов // Ностратические языки и ностратическое языкознание. Тезисы докладов. – М., 1976. – С. 67-68.
4. *Иванов Вяч. Вс.* Об отношении хаттского языка к северозападнокавказским / Вяч. Вс. Иванов // Древняя Анатолия. – М.: Наука, 1985. – С. 26-59.
5. *Иванов Вяч. Вс.* К исследованию отношений между языками / Вяч. Вс. Иванов // Вопросы языкового родства: Международный научный журнал / РАН Ин-т языкознания; Рос. гос. гуманитар. ун-т; под ред. В. А. Дыбо. – М.: Изд-во РГГУ, 2009. – № 1. – С. 1-12.
6. *Касьян А.С.* Лексические контакты хаттского языка / А.С.Касьян // Индоевропейское языкознание и классическая филология. XIV (чтения памяти И. М. Тронского) / Ред. Н.Н.Казанский и др. – Ч. 1. – СПб.: Наука, 2010а. – С. 445-475.
7. *Касьян А.С.* Хаттский язык // Языки мира: Древние реликтовые языки Передней Азии / А.С.Касьян / РАН. Институт языкознания. Ред.колл.: Н.Н. Казанский, А.А. Кибрик, Ю.Б. Коряков. – М.: Academia, 2010б. – С. 168-184.
8. *Касьян А.С.* Клинописные языки Анатолии (хаттский, хуррито-урартские, анатолийские): проблемы этимологии и грамматики / Алексей Сергеевич Касьян / Дисс. на соиск. уч. ст. д.филол.н. 10.02.20. – М., 2015. – 445с.
9. *Николаев С.Л.* Кавказоидные элементы палеобалканского субстрата / С.Л.Николаев// Античная балканистика (Карпато-балканский регион в диахронии) [Предв. материалы к междунар. Симпозиуму]. – М.: Наука, 1984. – С. 29-31.
10. *Николаев С.Л.* Северокавказские заимствования в хеттском и древнегреческом / С.Л. Николаев // Древняя Анатолия. – М.: Наука, 1985. – С. 60-73.
11. *Норманская Ю. В.* Генезис и развитие систем цветообозначений в древних индоевропейских языках / Юлия Викторовна Норманская. – М.: Спорт и Культура, 2005. – 379с.
12. *Норманская Ю.В., Дыбо А.В.* Тезаурус: Лексика природного окружения в уральских языках / Юлия Викторовна Норманская, Анна Владимировна Дыбо. – М.: Тезаурус, 2010. – 363 с.
13. *Откупщиков Ю.В.* Догреческий субстрат / Юрий Владимирович Откупщиков. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. – 263с.
14. *Поліщук (Шадчина) А.С.* Семантичні зсуви в назвах диких тварин типу Canidae, Mustelidae, Felidae в далекоsporіднених мовах / А.С. Поліщук (Шадчина) // Мовні і концептуальні картини світу. – Вип. 55. – Ч. 2. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2015 – С. 241-251.
15. *Старостин С.А.* Гипотеза о генетических связях сино-тибетских языков с енисейскими и севернокавказскими языками (1984) / С.А. Старостин // Труды по языкознанию. – М.: Языки славянских культур, 2007. – С. 265-282.
16. *Тохасьев С.Р.* О передвижении согласных во фракийском языке / С.Р. Тохасьев // Античная балканистика (Карпато-балканский регион в диахронии) [Предв. материалы к междунар. Симпозиуму]. – М.: Наука, 1984. – С. 42-43.
17. *Шантрен П.* Историческая морфология греческого языка / Пьер Шантрен/ 2-е изд., стер. – М.: Едиториал УРСС, 2001. – 344с.
18. *Яцемирский С.А.* Опыт сравнительного описания минойского, этрусского и родственных им языков / Сергей Александрович Яцемирский. – М.: Языки славянских культур, 2011. – 310 с.
19. *Blažek V.* Historická analýza indoevropské zoologické terminologie [Historical analysis of the Indo-European zoological terminology] / Václav Blažek. – Brno: Filosofická fakulta Masarykovy university, 1992. <http://www.phil.muni.cz/jazyk/files/blazek-savci.pdf> 9.
20. *Haspelmath M.* Lexical borrowing: Concepts and issues // Martin Haspelmath & Uri Tadmor (eds.) Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook. – Berlin: De Gruyter Mouton, 2009. – P. 35-54.
21. *Mallory J. P., Adams D.Q.* The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World / J. P. Mallory, Douglas Adams. – Oxford, N-Y.: Oxford University Press, 2006. – 731p.

22. *Prada L.* Translating Monkeys between Demotic and Greek, or Why a Lynx Is Not Always a Wildcat: (λυκό)λυγξ = (wnš-)kwf / L. Prada // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 188, 2014. – P. 111-114.
23. *Strobel K.* The Galatians in the Roman Empire. Historical tradition and ethnic identity in Hellenistic and Roman Asia / K. Strobel // T. Derks, N. Roymans *Ethnic Constructs in Antiquity: The Role of Power and Tradition.* – Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009. – P. 117-144.
24. *Witzel M.* Early Sources for South Asian Substrate Languages / M. Witzel // *Mother Tongue. Special Issue*, Oct. 1999. – P. 1-76 <http://www.people.fas.harvard.edu/~witzel/MT-Substrates.pdf>
25. *Yakubovich I.S.* Sociolinguistics of the Luvian Language / Ilya S. Yakubovich / PhD Dissertation. – Chicago: University of Chicago, 2008. – 556p.

Словники:

1. *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам / Измаил Иванович Срезневский. – Т. I-III. – СПб: Типография императорской Академии наук, 1893.
2. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Максимилиан Романович Фасмер. – Т. I-III. – М., (1943-1958), 1986-1987. <http://vasmer.narod.ru/>
3. *Beekes R.* Etymological Dictionary of Greek / Robert Beekes with the assistance of Lucien van Beek. – Vol. 1-2. – Leiden and Boston: Brill, 2010.
4. *HD – The Hittite dictionary* of the Oriental Institute of the University of Chicago / Hans G. Güterbock, Harry A. Hoffner. – Vol. P. – Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 1997. – 407 p.
5. *LSJ – Liddell H.G., Scott R.* Greek-English Lexicon / Compiled by Henry George Liddell, Robert Scott, revised by Sir Henry Stuart Jones. – Oxford: Clarendon Press, 1996. – 2042 p.
6. *Martirosyan H.K.* Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon / Hrach K. Martirosyan. – Leiden, Boston: Brill., 2009.
7. *OLD – Oxford Latin Dictionary* / Ed. by A. Souter, J.M. Wyllie. – Oxford: Clarendon Press. – 1968.
8. *Pitiscus S.* Lexicon Antiquitatum Romanarum (etc.) / Samuel Pitiscus. – Venetiis: Typographia balleaniana, 1737.
9. *Старостин С. А.* (2005a) Севернокавказская этимология / Сергей Анатольевич Старостин <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\cauc\caucet>
10. *Старостин С. А.* (2005b) Сино-кавказская этимология / Сергей Анатольевич Старостин <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\sinocauc\scet>
11. *Старостин Г. С.* (2006) Дравидийская этимология / Георгий Сергеевич Старостин <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\drav\dravet>
12. *Miklošič F.R.* Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum / Franz Ritter von Miklošič. – Braumüller, 1865. – 1171p.
13. *Walde A., Hofmann J. B.* Lateinisches etymologisches Wörterbuch / Alois Walde, J. B. Hofmann / Lieferung. Heidelberg: Winter, 1936.

Стаття надійшла до редакції 04.02. 2016.